

היסטוריה

כתב עת
של החברה
ההיסטורית
הישראלית

33

אב תשע"ד

ירושלים

היסטוריה

העורכים:

אלכסנדר יעקובסון, בילי מלמן, יורי פינס, יוסי ציגלר

עורכת-אורחת:

איריס רחמימוב

גיליון 33 • אב תשע"ד

כתב עת של

התורה ההיסטורית הישראלית • ירושלים

מועצת המערכת:

פרופ' בוטרוס אבו־מנה, פרופ' סטיבן אשהיים, ד"ר דרור זאבי,
פרופ' בנימין גויברגר, פרופ' יוסף קפלן, פרופ' רנן קצוף, ד"ר אילנה קראוזמן בן־עמוס,
פרופ' רון רובין, ד"ר אילן רחום, פרופ' שולמית שחר, פרופ' אהרן שי

מזכירת המערכת: טליה יקיר

מזכיר כללי, החברה ההיסטורית הישראלית: צבי יקותיאל

יוצא לאור בסיוע משרד התרבות והספורט, מינהל התרבות והאמנויות

מאמרים יש לשלוח למערכת כשהם מודפסים ברווח כפול ומותקנים על פי 'הנחיות להגשת כתבי יד לכתב העת "היסטוריה"' כפי שמופיע באתר האינטרנט: www.historical.org.il/historia.asp.
המערכת מבקשת מן המחברים להקליד את מאמריהם במעבד תמלילים תואם IBM, ולהעביר אליה שני עותקים בצירוף דיסקט ותקציר אנגלי.

כתובת המערכת: ת"ד 4179, ירושלים 91041.

טל': 02-5650444/5; 02-5650449. פקס': 02-6712388.

דואר אלקטרוני: shazar@shazar.org.il

אתר האינטרנט: www.historical.org.il

ISSN 0334-4843 • © כל הזכויות שמורות לחברה ההיסטורית הישראלית

אין להעתיק או להפיץ חוברת זו או קטעים ממנה, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני, לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.

סידור ועימוד: מרכז זלמן שזר • הדפסה: דפוס 'גרפית' בע"מ, ירושלים

תוכן העניינים

דברי פתיחה	איריס רחמימוב	5
ההיסטוריוגרפיה האזרחית של מלחמת העולם הראשונה – 'המלחמה הגדולה' בכתיבה האקדמית העכשווית	איריס רחמימוב	9
להילחם את מלחמתם של אחרים – חיילים אפריקאים בצבא צרפת במלחמת העולם הראשונה	רות ג'ניאו	35
'הלוואי שהצפלינים יבואו תמיד' – הפערים והסתירות בייצוג התקיפות של ספינות האוויר בבריטניה במלחמת העולם הראשונה	אסף מונד	63
יתמות בקהילה היהודית בירושלים בשלהי מלחמת העולם הראשונה ולאחריה – סיפורו של 'משרד היתומים בארץ ישראל'	אלה אילון	95
ההנהגה הפוליטית היהודית בוויילנה והמחלוקת על דמותה של המדינה הליטאית המתגבשת, 1915–1918	מרקוס זילבר	117

ביקורת ספרים

Yuri Pines, <i>The Everlasting Empire: Traditional Chinese Political Culture and Its Enduring Legacy</i>	יואכים גנץ	157
יוחנן גלוקר, מסילווסטר עד זקני ציון – מבוא לפילולוגיה	צבי בן־דודר בנית	165
Achsah A. Guibbory, <i>Christian Identity, Jews and Israel in Seventeenth-Century England</i>	נעמי תדמור	173
סיכומים באנגלית		V

משותפים בחוברת

ד"ר איריס רחמימוב	החוג להיסטוריה כללית, אוניברסיטת תל-אביב irisrhmmbv@gmail.com
ד"ר רות ג'ניא	המחלקה להיסטוריה כללית, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב rginio@bgu.ac.il
אסף מונד	בית הספר להיסטוריה, אוניברסיטת תל-אביב assaf.mond@gmail.com
אלה אילון	בית הספר להיסטוריה, אוניברסיטת תל-אביב ella.ayalon@gmail.com
ד"ר מרקוס זילבר	החוג לתולדות ישראל, אוניברסיטת חיפה msilber@univ.haifa.ac.il
פרופ' יואכים גנץ	לימודי סין, אוניברסיטת אדינבורו, סקוטלנד jgentz@staffmail.ed.ac.uk
פרופ' צבי בן-דוד בנית	לימודי אסלאם והמזרח התיכון, המחלקה להיסטוריה, אוניברסיטת ניו-יורק zvi@nyu.edu
פרופ' נעמי תדמור	המחלקה להיסטוריה, אוניברסיטת לנקסטר, אנגליה n.tadmor@lancaster.ac.uk

תקצירים ומפתחות למאמרים המופיעים בכתב עת זה מתפרסמים בתוך:

Historical Abstracts and America: History and Life

תמונת השער:

ג'ורג' קנר (George Kenner), במקור Georg Kennerknecht): 'זקיף על רקע השקיעה במחנה המעצר לאזרחים פריט' היל (Frith Hill), סארי (Surrey) אנגליה, 1915, צבע מים על נייר. באדיבותה של גב' כריסטה קנר-בדפורד (Christa Kenner Bedford), בתו של האמן.

לפרטים נוספים על חייו ויצירתו ראו:

<https://www.flickr.com/photos/207833985/sets/72157603179778828>

עיצוב העטיפה: דודו הראל

דברי פתיחה

בימים אלה מציינים במקומות רבים מאה שנים לפרוץ מלחמת העולם הראשונה. על פי תיחום הזמן המקובל, רציחתו בסרייבו של יורש העצר האוסטרי-הונגרי ב־28 ביוני 1914 גרמה למשבר בין־לאומי חריף, שתוך חמישה שבועות הביא להכרזות מלחמה הדדיות של המעצמות האירופיות המובילות. 'המלחמה הגדולה' (The Great War; La Grande Guerre), כפי שכונתה בעת ההיא וכפי שהיא עדיין מכונה במדינות אחדות כגון בריטניה וצרפת, נמשכה על פי תיחום זה עד ל־11 בנובמבר 1918 בשעה אחת עשרה בבוקר, עת נכנסה לתוקפה שביתת הנשק בחזית המערבית.

אולם במקומות רבים התותחים לא נדמו בסתיו 1918. כוחות חמושים שונים המשיכו להילחם באירופה ומחוצה לה גם בשנים שלאחר מכן, כאשר מלחמת האזרחים ברוסיה, המלחמה בין תורכיה ליוון והאלימות הפוליטית בגרמניה, הונגריה, איטליה ועיראק, הן רק דוגמאות בולטות להמשכה של הלוחמה. לאחרונה החלו חוקרים לדבר על 'עשור של אלימות' (Decade of Violence), שנפתח עם הפלישה האיטלקית ללוב בסתיו 1911, ושבמהלכו התעצמה והתפשטה האלימות הצבאית, הפוליטית, החברתית והתרבותית במקומות רבים בעולם.¹ ההיסטוריון רוברט גרוורט, למשל, זיהה דווקא את השנים 1917–1922 כשנות השיא של עשור האלימות: שנים שאימפריות קרסו בהן, נרצחו וגורשו מיליוני אזרחים ונוצרו מנגנונים חדשים להפעלת אלימות קשה.² מנקודות מבט זו הכרזות מלחמה רשמיות וחוזי שביתת נשק חשובים פחות מפרקטיקות אלימות שהתבססו ומוסדו בין שנת 1911 לשנת 1923.

גיליון זה של כתב העת 'היסטוריה' מתבסס גם הוא על המשגה כרונולוגית וגאוגרפית רחבה של המלחמה ובוחר אותה – כראוי לשמה – כקונפליקט עולמי. המאמר הראשון בגיליון, 'ההיסטוריוגרפיה האזרחית של מלחמת העולם הראשונה', מנתח מספר התפתחויות מרכזיות בכתביה האקדמית של זמננו ואת הופעתו של גוף מחקרים

1 ראו למשל בדברי הכנס The Long Global Crisis c. 1912–1922, שנערך במכון האוניברסיטאי האירופי (EUI) בפירנצה ביוני 2014 – <http://life.eui.eu/the-long-global-crisis-c-1912-1922.html> ואת סדרת הספרים החדשה של הוצאת הספרים של אוניברסיטת אוקספורד (OUP), 'המלחמה הגדולה יותר' (The Greater War): <http://ukcatalogue.oup.com/category/academic/series/history/tgw.do>

2 ראו את ספריו של רוברט גרוורט: *Empires at War 1911–1923*, eds. Robert Gerwarth & Erez Manella, Oxford 2014; *War in Peace Paramilitary Violence in Europe after the Great War*, eds. Robert Gerwarth & John Home, Oxford 2012

'אורחי', 'א-לאומי' ו'טרנס-לאומי'. היסטוריוגרפיה זו עוסקת במלחמה מנקודת מבטם של האזרחים (אפילו אם הם אזרחים מגויסים לובשי מדים) ולא מנקודת המבט של הצבאות וצרכיהם, ואינה נכתבת מתוך תחושת השתייכות ברורה של הכותב או הכותבת לקולקטיב לאומי. השאלות הנידונות על פי נקודת מבט זו חורגות פעמים רבות מגבולות מדיניים ברורים ושואפות לומר דבר מה אוניברסלי. המאמר השני, 'להילחם את מלחמתם של אחרים – חיילים אפריקאים בצבא צרפת במלחמת העולם הראשונה', מספר את סיפורם של 134,000 חיילים אפריקאים שלחמו בשורות הצבא הצרפתי במלחמת העולם הראשונה. אף על פי שמספרם של חיילים אלא בכלל הצבא הצרפתי היה מועט (כאחוז וחצי), המפגש עם האוכלוסיה הצרפתית הלבנה על אדמת צרפת היה טעון ומשמעותי לשני הצדדים. צרפת היתה האימפריה היחידה שהשתמשה בנתינים קולוניאליים אפריקאים בהגנה על מדינת-האם, והתמודדה עקב זאת עם ציפיות, תקוות ואכזבות ייחודיות. עד היום הזה נידון בצרפת 'חוב הדם' שחבה הרפובליקה לחיילים האפריקאיים. המאמר השלישי, 'הלוואי שהצפלינים יבואו תמיד', עוסק בתקיפות הצפלינים על לונדון משנת 1915 עד שנת 1918. אמנם ה'בליץ' הראשון היה קטלני הרבה פחות מה'בליץ' של מלחמת העולם השנייה אולם הוא הניח את היסודות להערכות האזרחית הבריטית להתקפות מן האוויר, כמו למשל בכינון משטר האפלת התאורה. המאמר מתמקד בייחוד בייצוגים החזותיים והמילוליים של התקפות מן האוויר, ובשילוב המורכב של פחד מפני הצפלינים והתפעמות ממראה הטכנולוגיה המרחפת. שני המאמרים האחרונים בוחנים סוגיות מרכזיות בחקר מלחמת העולם הראשונה מנקודת מבטן של שתי קהילות יהודיות חשובות. המאמר הרביעי, 'תמות בקהילה היהודית בירושלים בשלהי מלחמת העולם הראשונה ולאחריה', מנתח כיצד השפיעה המלחמה על מבנה התא המשפחתי בירושלים, ואילו צעדים נעשו על ידי ארגוני סעד לסייע לילדים ולמבוגרים. המאמר מראה ש'יתום' היה קטגוריית סעד שסימנה ילד (עד גיל חמש עשרה) ללא תמיכה כלכלית של מבוגר; לחלק מהיתומים היו הורים חיים שלא היו מסוגלים, מסיבות מגוונות, לדאוג להם. 'משרד היתומים בארץ ישראל' טיפל באלפי ילדים שהוגדרו כיתומים ויתומות, ובהשפעת רעיונות פרוגרסיביים אמריקניים שאף לשקמם באמצעות שיקום התא המשפחתי בכללותו. המאמר האחרון, 'ההנהגה הפוליטית היהודית בוויילנה והמחלוקת על דמותה של המדינה הליטאית המתגבשת', בוחן את התפיסות השונות להגדרה עצמית ליטאית שבזמן מלחמת העולם הראשונה. הוא מראה כיצד להנהגה היהודית בוויילנה היתה תפיסה ברורה של 'ליטא', שהתחרתה בתפיסה של התנועה הלאומית הליטאית. בניגוד לליטאים הנוצרים, שפעלו לכינונה של מדינה קטנה שיש בה רוב ליטאי אתני, הליטאים היהודים דגלו במדינה גדולה הרבה יותר המבוססת על אוטונומיה לקבוצות השונות בליטא שתקום.

מיליוני האנשים שהיו מעורבים במלחמת העולם הראשונה – בין אם לבשו מדים בין אם לאו – המשיכו לשאת את תוצאותיה על גופם, בכיסם ובזכרונותיהם. הם, והמקומות שבהם הם חיו, עברו בהדרגה ממלחמה אחת, לבת־מלחמה מתוח לפני שגלשו שנית למלחמה עולמית שנייה. שפע הספרים, המחקרים והאירועים ממחישים שגם מקץ מאה שנים נתפסת המלחמה העולמית הראשונה כאירוע המכונן של המאה העשרים.

איריס רחמימוב

ההיסטוריוגרפיה האזרחית של מלחמת העולם הראשונה – 'המלחמה הגדולה' בכתובה האקדמית העכשווית

איריס רחמימוב

ההיסטוריוגרפיה האזרחית של מלחמת העולם הראשונה¹

ב־4 באוגוסט 1914 חצו יחידות גרמניות ראשונות את גבולה של המזרח של בלגיה – הכוח הצבאי שבא אחריהן מנה יותר ממיליון חיילים. כמיליון וחצי אזרחים בלגיים נסו בחודשים שלאחר מכן מפני הצבא הפולש, וכששת אלפים אזרחים בבלגיה ובצפון צרפת נרצחו בחודשי המלחמה הראשונים על ידי חיילים גרמנים בחשד – שהסתבר כמוטעה – שהיו לוחמי גרילה מוסווים (franc-tireurs).² הפרת הנייטרליות הבלגית, שפרוסיה התחייבה בהסכם לונדון משנת 1839 לא לפגוע בה, היתה העילה להכרזת מלחמה על ידי בריטניה על גרמניה. בעקבות הכרזת מלחמה זו הצטרפה בריטניה

* אני מבקשת להודות לד"ר יהונתן אלשך, פרופ' בילי מלמן, פרופ' ז'וזף ברונר, ד"ר אייל ג'ניאן, ד"ר רות ג'ניאן וד"ר שגיא שפר, על הקריאה ועל ההערות המועילות; תודה רבה גם למר עומר אלוני ולעורך הלשון אשר סייעו בעריכה.

1 לדיון היסטוריוגרפי בעברית בסיפרים על אודות המלחמה הגדולה וההקשרים התרבותיים והפוליטיים שבתוכם הם נוצרו ראו בילי מלמן, 'להפוך את המלחמה להיסטוריה – "המלחמה הגדולה", היסטוריה והיסטוריונים, 1914–1998', זמנים, 65 (1998–1999), גיליון מיוחד: המלחמה הגדולה – שמונים שנה אחרי, עמ' 6–25. במאמרי אני נעזרת גם בחיבורים ההיסטוריוגרפיים הבאים: Jay Winter & Antoine Prost, *The Great War in History: Debates and Controversies, 1914 to the Present*, Cambridge 2005; Jay Winter (ed.), *The Legacy of the Great War: Ninety Years On*, Columbia, Missouri 2009, Introduction; Alan Kramer, 'Recent Historiography of the First World War', *Journal of Modern European History*, 12, 1 (2014), pp. 5–26; Robret J.W. Evans, 'The Greatest Catastrophe the World Has Seen', *New York Review of Books*, 61, 2, (2014) <http://www.nybooks.com/articles/archives/2014/feb/06/greatest-catastrophe-world-has-seen/?insrc=toc>

2 על הכיבוש הגרמני בבלגיה ובצפון צרפת הופיעו כמה חיבורים מרכזיים בשני העשורים האחרונים, והחשוב בהם הוא ספרם המשותף של ג'ון הורן ואלן קרמר (John Horne & Alan Kramer), *German Atrocities 1914: A History of Denial*, New Haven 2001 הייחוס לכל הדיונים (ראו גם דיון רחב יותר בהמשך מאמר זה). וראו: Larry Zuckerman, *The Rape of Belgium: The Untold Story of World War I*, New York 2004; Jeff Lipkes, *Rehearsals: The German Army in Belgium, August 1914*, Louvain 2007

לארבע מעצמות אירופיות מרכזיות אחרות (אוסטריה-הונגריה, גרמניה, רוסיה וצרפת), שיצאו למלחמה בשבוע הקודם.

באותו ארבעה באוגוסט התרחש אירוע נוסף משמעותי בתולדות המלחמה: הממשלה הגרמנית פרסמה 'ספר לבן' ובו מסמכים דיפלומטיים על 'פרוץ המלחמה הגרמנית-צרפתית-רוסית' (über den Ausbruch des deutsch-russisch-französischen Krieges), המוכיחים לטענתה ש'רוסיה היא שפתחה במלחמה נגדנו'.³ נמעני 'הספר הלבן' היו בראש ובראשונה הנציגים הסוציאליסטים ברייכסטאג הגרמני, שהתבקשו לקבל את מדיניות הממשלה ולתמוך בתקציבי המלחמה לאחר שנים ארוכות של התנגדות למיליטריזם הגרמני, ולצדם גם הציבור המשכיל במדינות אחרות שניסה להבין כיצד הסתחררה אירופה אל מלחמה כוללת תוך פרק זמן קצר כל כך.⁴ תוך מספר חודשים הופיעו זה אחר זה 'ספר אדום' אוסטרו-הונגרי, 'ספר כחול' בריטי, 'ספר צהוב' צרפתי, 'ספר כתום' רוסי, 'ספר כחול' סרבי ו'ספר אפור' בלגי. ההיסטוריון והעיתונאי מקס בר (Max Beer) הוציא לאור בשנת 1915 בשוויץ הנייטרלית מהדורה משולבת של מה שכוונה 'ספר הקשת בענן' (*Das Regenbogenbuch*), שכלל יותר משלוש מאות מסמכים דיפלומטיים חשובים להבנת פרוץ המלחמה. 'המחבר לא ויתר על אף מסמך חשוב', הבטיח מקס בר בהקדמה, 'למעט אלה שחוסר חשיבותם ברור מאליו או שתוכנם כלול במסמכים אחרים'.⁵

פרסומם המהיר והבררני של לקטי מסמכים מסוגים שיקף ללא ספק את המודעות של הנהגות המדינות הלוחמות לקיומה של ספירה ציבורית תוססת ברחבי אירופה, ולדיון הער בעיתונות התקופה בסוגיות של מלחמה ושלום.⁶ אולם הפרסום שיקף גם מודעות היסטורית והיסטוריוגרפית, ואת ההבנה שכתובת ההיסטוריה של המלחמה התחילה, ושכותבי העתים בהווה ובעתיד יעשו שימוש במסמכים שיעמידו לרשותם הגורמים הממשלתיים. ההיסטוריון הולגר הרויג כתב שכבר משנת 1914 נעשו מאמצים

3 ראו: Annika Mombauer, *The Origins of the First World War: Controversies and Consensus*, London & New York 2002, pp. 22–23

4 שם, עמ' 22–23.

5 'Die Sammlung von dreihundert Akten, die hier geboten wird, übergeht kein einziges wichtiges Dokument. Der Verfasser verzichtete nur auf die Akten, deren Bedeutungslosigkeit für die Krisis auf der Hand liegt, wie auf jene, deren Inhalt durch andere Max Beer, *Das Regenbogenbuch*; – Akten gleichwertig wiedergegeben wird' *deutsches Weissbuch, österreichisch-ungarisches Rotbuch, englisches Blaubuch, französisches Gelbbuch, russisches Orangebuch, serbisches Blaubuch und belgisches Graubuch, die europäischen Kriegsverhandlungen*, Bern 1915, p. I

6 ראו: Christopher Clark, *The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914*, London & New York 2013, pp. 226–239